

Адміністративне право

УДК 342.9

Шопіна Ірина Миколаївна

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інститут права
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Shopina Iryna

*Doctor of Science in Law, Professor,
Professor of Department of Administrative and Legal Disciplines
Institute of Law of
Lviv State University of Internal Affairs
ORCID: 0000-0003-3334-7548*

**ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА
ПРОТИДІЇ ГЕНДЕРНОМУ НАСИЛЬСТВУ В УМОВАХ
ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ
PROBLEMS OF ENSURING GENDER EQUALITY AND COMBATING
GENDER-BASED VIOLENCE IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL
REGIME OF MARTIAL STATE**

***Анотація.** Метою статті є визначення тенденцій гендерного насильства в умовах правового режиму воєнного стану і окреслення шляхів забезпечення гендерної рівності.*

З'ясовано, що після початку повномасштабної російської збройної агресії основним джерелом гендерного насильства є дії російських військових. Констатовано панування серед особового складу збройних формувань держави-агресора ідеї щодо скорочення кількості українців та українок всіма можливими способами. Робляться спроби деморалізувати

українське суспільство фактами нелюдського поводження з чоловіками і жінками. Гендерні злочини російських військових знаходять підтримку з боку військового керівництва та керівництва російської держави. Сформувалася стійка тенденція гендерного насильства відносно чоловіків, які можуть належати як до українських військовослужбовців, так і до цивільних осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства.

Акцентовано увагу на подоланні проблеми недостатньої згуртованості місцевих громад у сфері захисту гендерних прав їх мешканців та мешканок під час активних бойових дій. Аргументовано, що підвищення такої згуртованості невіддільно від зміцнення системи територіальної оборони України.

Зроблено висновок, що посилення протидії гендерному насильству у сучасних умовах потребує перегляду традиційних поглядів на відповідальність жінки за безпеку держави і власну безпеку. Аргументовано, що тенденції щодо ухилення частини українського суспільства від відповідальності за оборону держави будуть збільшуватися з кожним місяцем бойових дій. Акцентовано увагу на необхідності встановлення для всіх громадян України обов'язку проходження як до початкової, так і базової системи загальновійськової підготовки громадян України. Для осіб, які мають обмеження відповідно до стану здоров'я навчання може бути обмежене засвоєнням правил життєдіяльності в районах ведення (воєнних) бойових дій. Через кілька років загальнообов'язковості участі всіх громадян у системі загальновійськової підготовки можуть бути створені передумови для встановлення військового обов'язку для жінок.

Ключові слова: *гендерні права, гендерна рівність, гендерне насильство, гендерна дискримінація, правовий режим воєнного стану, права жінок.*

Summary. *The purpose of the article is to identify trends in gender-based violence under the legal regime of martial law and identify ways to ensure gender equality.*

The article establishes that after the start of full-scale Russian armed aggression, the main source of gender-based violence is the actions of the Russian military. Dominance was noted among the personnel of the armed formations of the aggressor state of the idea of reducing the number of Ukrainians and Ukrainian women by all possible means. Attempts are being made to demoralize Ukrainian society with facts of inhuman treatment of men and women. The gender crimes of the Russian military are supported by the military leadership and the Russian government. A steady trend has been formed of gender-based violence against men, which can refer both to Ukrainian military personnel and to civilians, citizens of Ukraine, foreigners and stateless persons.

Attention is focused on overcoming the problem of insufficient cohesion of local communities in the field of protecting the gender rights of their residents during active hostilities. Arguments are given that the increase in such cohesion is inseparable from the strengthening of Ukraine's territorial defense system.

The conclusion is made that strengthening the counteraction to gender-based violence in modern conditions requires a revision of traditional views on women's responsibility for the security of the state and their own security. Tendencies to evade part of Ukrainian society from responsibility for the defense of the state will increase with each month of hostilities. Attention is focused on the need to establish for all citizens of Ukraine the obligation to undergo both the initial and the basic system of combined arms training for citizens of Ukraine. For persons with disabilities in accordance with the state of health, training may be limited to learning the rules of life in combat areas. After a few years of compulsory participation of all citizens in the system of

combined arms training, the prerequisites for establishing military duty for women may be created.

Key words: gender rights, gender equality, gender violence, gender discrimination, legal regime of martial state, women's rights.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Найбільшою цінністю сучасної демократичної держави є людина, тому зусилля всіх державних інституцій спрямовуються на унеможливлення шкоди життю, фізичному та психологічному благополуччю індивідуума. У період мирного часу стримування/нівелювання дії небезпечних для людини факторів виглядає цілком досяжним завданням. Однак з 2014 року, внаслідок окупації частини українських земель та застосування противником широкого арсеналу озброєнь, держава не має можливості ефективно впливати на всі небезпечні для громадян фактори, особливо на окупованих територіях. Необхідність забезпечити виконання положень ст.3 Конституції України обумовлює нині спрямованість діяльності публічних інституцій та потребує від вищих органів публічної влади здійснення низки заходів, спрямованих на захист невід'ємних прав і свобод людини та громадянина.

Особливо чутливою у період збройних конфліктів постає сфера захисту гендерних прав. Підвищена вразливість частини громадян і громадян нашої держави в аспекті їх гендерної дискримінації потребує постійного моніторингу гендерного насильства та вжиття заходів щодо його подолання, що обумовлює актуальність теми цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика, пов'язана з гендерною рівністю і протидією гендерному насильству, привертала увагу багатьох науковців. Так, К. Левченко розробила понятійний механізм гендерних

правовідносин і дослідила особливості гендерної рівності крізь призму принципів права України [1]. Т. Марценюк обґрунтувала важливість знання гендерної та андискримінаційної тематик для пояснення соціальних проблем і розробила методологію гендерного та андискримінаційного аналізу державних політик [2]. Г.Юровська і Л. Жданкіна досадили гендерну рівність в аспекті фундаментальних конституційних цінностей та їх захисту [3]. Велика увага приділяється нині проблемам додержання гендерної рівності у правоохоронних органах та військових формуваннях. І. Лєскіна вивчала особливості принципу гендерної рівності як частини кадрової політики органів прокуратури [4] Л. Петрова та О. Панфілов дослідили реалізацію принципу гендерної рівності в аспекті участі жінок у бойових діях [5]. Разом з тим питання забезпечення гендерної рівності та протидії гендерному насильству в умовах російської повномасштабної збройної агресії потребують постійного здійснення наукових розвідок.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення тенденцій гендерного насильства в умовах правового режиму воєнного стану і окреслення шляхів забезпечення гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У періоди, коли насильницькі злочини набувають поширення, завжди є категорії громадян, щодо яких такі злочини вчинюються частіше. Одним із критеріїв, за якими вирізняють найбільш вразливі категорії, є гендерна ознака. Гендерним, або гендерно обумовленим насильством називають форми насильницьких дій, що мають чітко виражену гендерну групу, на яку спрямоване насильство або яка чинить насильство [6, с. 152-153]. При цьому традиційно вважалося, що гендерно обумовлене насильство чиниться переважно чоловіками проти жінок. Повномасштабна війна в Україні дещо змінила цю тенденцію. Якщо у мирному суспільстві основним джерелом гендерного насильства вважався нерівний розподіл прав жінок і чоловіків

у відносинах влади-підпорядкування, то після початку повномасштабної російської збройної агресії основним джерелом такого насильства стають дії російських військових. Обмеження у поширенні деяких видів інформації ускладнюють аналіз, разом з тим систематичний моніторинг засобів медіа та звітів міжнародних організацій дає змогу переконатися, що все частіше від гендерного насильства потерпають українські чоловіки.

Міжнародне гуманітарне право обумовлює наявність у комбатантів особливого правового статусу, який передбачає прийнятність застосування до них сили під час ведення бойових дій, виводячи такі діяння з-під кримінальних санкцій. Разом з тим при потраплянні в полон українські комбатанти можуть і, на жаль, часто стають жертвами кримінально караного жорстокого поводження з військовополоненими або інших злочинів, спрямованість яких не викликає сумнівів в їх гендерній обумовленості. Так, 29 липня 2022 року у мережі інтернет було оприлюднено відео, де українського військовослужбовця у російському полоні каструють канцелярським ножом [7]. За даним фактом Офісом Генерального прокурора було порушено кримінальне провадження за ч. 1 ст. 438 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни [8].

У Доповіді Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні при ООН (лютий-березень 2023) йдеться про те, що за словами потерпілих та свідків, до скоєння незаконних позбавлень волі, катувань, сексуального та гендерного насильства причетне ширше коло злочинців, у тому числі ФСБ Росії, Росгвардії Росії та підпорядкованих їй підрозділів. та пов'язані з Росією озброєні групи з так званих Донецької та Луганської Народних Республік. Комісія виявила численні випадки сексуального та гендерного насильства з боку російської влади під час незаконного тримання під вартою у Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській та Луганській областях, в Україні та Російській Федерації.

Випадки сексуального та гендерного насильства в місцях позбавлення волі стосувалися переважно чоловіків, як цивільних, так і військовополонених. Зібрані докази показують, що сексуальне насильство, рівносильне катуванням, і загроза таких були важливими аспектами тортур, застосовуваних російською владою, з використанням таких методів, як згвалтування, ураження електричним струмом геніталій, натяг статевого члена мотузкою та кастрація. Комісія також проаналізувала ознаки таких дій на тілах померлих жертв. За словами тих, хто вижив, злочинці прагнули отримати інформацію чи визнання, примусити до співпраці, покарати, залякати чи принизити їх як окремих осіб, так і групу. Крім того, Комісія задокументувала випадки примусу до багатогодинного оголення в принизливій формі, що нав'язувалося новим ув'язненим після прибуття до Оленівської виправної колонії на Донеччині та у слідчих ізоляторах у Російській Федерації. В іншій ситуації російські збройні сили затримали священика, повністю роздягли його, побили і наказали йому протягом години ходити голим вулицями свого села [9].

Випадки гендерно обумовленого або сексуального насильства, яке застосовується проти чоловіків, не є чимось новим у світовій історії війн: звичай каструвати військовополонених та деяких цивільних чоловіків на окупованих територіях існував в Давньому Єгипті, Асирії, Вавілоні, Давньому Римі. Однак на початку третього тисячоліття людство вважало, що знаходиться на новому етапі цивілізаційного розвитку, на якому панують принципи гуманізму та толерантності. Таке враження було помилковим.

Отже, можна констатувати панування серед особового складу збройних формувань держави-агресора ідеї щодо скорочення кількості українців та українок всіма можливими способами, наявності численних спроб деморалізації українського суспільства фактами нелюдського поводження з чоловіками і жінками, а також підтримку цих злочинів з

боку військового керівництва та керівництва російської держави. Сформувалася стійка тенденція гендерного насильства відносно чоловіків, які можуть належати як до українських військовослужбовців, так і до цивільних осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства. У цілому це узгоджується із співвідношенням між цивільними чоловіками і жінками серед жертв російської агресії: серед дорослих цивільних осіб, згідно висновків міжнародних експертів, 61,1% жертв склали чоловіки, і 39,9% - жінки [9].

Гендерне насилля щодо жінок внаслідок повномасштабної збройної російської агресії має свої відмінності. Її жертвами частіше ставали жінки, які мешкали у невеликих населених пунктах і перебували вдома на самоті. Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні при ООН зафіксувала такі порушення у Чернігівській, Харківській, Херсонській та Київській областях, причому більшість у Київській області, переважно протягом перших двох місяців збройного конфлікту. Зафіксовані і випадки застосування противником озброєнь стосовно закладів охорони здоров'я, в яких перебували вагітні жінки та новонароджені діти (наприклад, 9 березня 2022 року було обстріляно Маріупольський центр первинної і санітарної допомоги №3) [10].

16 місяців, протягом яких в Україні тривають бойові дії внаслідок нападу держави-агресора, засвідчили, що основним засобом зменшення гендерного насильства є воєнний – лише перемога над противником і деокупація українських територій може зміцнити систему гарантій, визначених у ст.3 Конституції України. Міжнародні механізми захисту гендерних прав як цивільних осіб, так і військовополонених, на жаль, не працюють або майже не працюють. Приклад України засвідчив необхідність перебудови архітектури міжнародної безпеки, що є тривалим і складним процесом. Однак є деякі заходи, спрямовані на протидію гендерному насильству, які Україна могла б здійснити вже зараз.

Аналіз національної практики свідчить, що великою проблемою для побудови успішної системи протидії гендерному насильству залишається недостатня згуртованість віддалених від мегаполісів місцевих громад. Якщо консолідація мешканців великих населених пунктів, особливо мегаполісів, здійснюється шляхом швидкого формування групи підтримки навколо вже сформованих інститутів громадянського суспільства різноманітної спрямованості, що супроводжується активним обговоренням в соціальних мережах, то ситуація у сільських регіонах дещо відрізняється. Як свідчать результати досліджень, нині має місце конфліктність між різними видами ідентичності, зокрема, локальною територіально-просторовою та гендерною, що особливо відчувається у патріархально орієнтованих сільських громадах [11; 12]. У невеликих населених пунктах гендерне насильство часто сприймається як особиста проблема, яку жертва має переживати на самоті, що пояснюється тривалими обговореннями «вини» жертви насилля у невеликих спільнотах, зовнішнім продукуванням виникнення у неї почуття сорому, важкодоступністю спеціальних служб та сервісів для потерпілих від насильства [12]. Крім того, варто пам'ятати, що згідно з дослідженням Міністерства цифрової трансформації України, у 2021 році частка українців віком від 18 до 70 років, цифрові навички яких знаходяться нижче позначки «базовий рівень» складає 47,8% населення, з них 11,2% взагалі не має таких навичок. Близько 10% населення України станом на початок 2022 року не мали доступу до інтернету [13]. Це негативно впливає як на рівень взаємодії у громадах, так і на формування у індивідуумів адекватних уявлень про свої гендерні права та систему їх захисту, а також своєчасне звернення за допомогою до компетентних суб'єктів. Вплив деяких конфесій на формування у жінки почуття провини за насильство, яке вчиняється щодо неї, і притаманні багатьом невеликим спільнотам традиційні погляди на необхідність виховання у дівчат слухняності та зручності з перекладанням відповідальності за їх безпеку на

чоловіків додатково посилюють психологічну та фізичну незахищеність жінок.

Подолання проблеми недостатньої згуртованості місцевих громад у сфері захисту гендерних прав їх мешканців та мешканок під час активних бойових дій, на нашу думку, невіддільно від зміцнення системи територіальної оборони України.

Існування в Україні системи підготовки до військової служби було успадковано від Радянського Союзу і базувалося на жорсткій гендерній диференціації «юнаки-воїни» та «дівчата-медсестри». Допоміжна роль жінок у забезпеченні власної безпеки і безпеки своєї територіальної громади збереглася і нині, не зважаючи на всі здобутки на шляху до гендерної рівності. Так, наприклад, при викладанні навчальної дисципліни «Захист України» для 10-11 класів, відповідно до методичних рекомендацій Міністерства освіти і науки України, учениці мають вивчати не військову справу, а основи медичних знань, і лише у разі наявності згоди батьків (опікунів, піклувальників) і особистої заяви дівчині може бути дозволено вивчати військову справу. Для юнаків такої згоди не передбачено, а оволодіння «жіночою» освітньою програмою можливо лише за станом здоров'я або релігійними переконаннями [14]. Така гендерна сегрегація має негативні наслідки перш за все для самих дівчат, в яких цілеспрямовано формується відсутність індивідуальної та колективної відповідальності за свою безпеку, у тому числі гендерну, що збільшує ризики вчинення щодо них насильницьких дій.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, посилення протидії гендерному насильству у сучасних умовах, враховуючи тривалий характер бойових дій і відсутність будь-яких підстав сподіватися, що багатовікова антиукраїнська політика противника зміниться, потребує перегляду традиційних поглядів на відповідальність жінки за безпеку держави і

власну безпеку. Довід таких держав, як Ізраїль, свідчить, що поширення військового обов'язку на жінок сприяє більшій згуртованості громад та суспільства в цілому, підвищенню впевненості жінок у своїх силах, розвитку гендерно орієнтованих інститутів громадянського суспільства та успішності функціонування системи національної безпеки і оборони. На жаль, тенденції щодо ухилення частини українського суспільства від відповідальності за оборону держави та її громадян вже збільшуються внаслідок «втоми від війни» і будуть збільшуватися з кожним місяцем бойових дій. За таких умов, на нашу думку, вкрай необхідним є встановлення для всіх громадян України обов'язку проходження як до початкової, так і базової системи загальновійськової підготовки громадян України, відповідно до положень ст.6 Закону України «Про основи національного спротиву» [15]. Для осіб, які мають обмеження щодо його проходження відповідно до стану здоров'я, з урахуванням принципу інклюзивності, навчання може бути обмежене засвоєнням правил життєдіяльності в районах ведення (воєнних) бойових дій (п.3 ч.5 ст.3 вказаного Закону), а також оволодіння алгоритмами дій у разі окупації територій їхніх громад. Через кілька років загальнообов'язковості участі всіх громадян у системі загальновійськової підготовки можуть бути створені передумови для встановлення військового обов'язку для жінок.

Література

1. Левченко К. Б. Чи є гендерна рівність принципом права в Україні? *Форум права*. 2011. № 2. С. 515-519.
2. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. Київ : Відродження, 2014. 65 с.

3. Юровська Г., Жданкіна Л. Людська гідність і гендерна рівність: конституційні метаморфози. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 1. С. 103-119.
4. Лескіна І. Є. Гендерна рівність як принцип управління кадрами в органах прокуратури України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2013. № 1(1). С. 161-167.
5. Петрова Л. О., Панфілов О. Ю. Гендерна рівність в армії: участь жінок у військових діях в Антитерористичній операції (операції Об'єднаних сил). *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 2. С. 19-25.
6. Плахотнік О. Гендероване насильство: між звичаєм і злочином / Гендер для медій: Підручник / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. Київ : Критика, 2013. С. 152-154.
7. Тортури ножем українського полоненого. Україна вимагає справедливості. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62348582> (дата звернення: 29.07.2023)
8. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/categories/novini> (дата звернення: 29.07.2023)
9. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 27 February – 31 March 2023. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coi_ukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf (дата звернення: 29.07.2023)
- 10.Ткачук А. Ф., Наталенко Н. В. Місцева ідентичність. Для територіальних громад і не тільки. Київ : ТОВ «Видавництво «Юстон», 2020. 97 с.
- 11.Намазова Ю. І. Сучасна парадигма державної гендерної політики в умовах децентралізації. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2023. № 19. С. 220–238.

12. Костік Т. Гендер у селі. Як жінкам у громадах захищати свої права. Громадське. 2021. URL: <https://hromadske.ua/posts/gender-u-seli-yak-zhinkam-u-gromadah-zahishati-svoyi-prava> (дата звернення: 29.07.2023)
13. Даниленко Ю., Миронович В. Скільки українців не мають доступу до інтернету і коли ми подолаємо цифровий розрив. speka.media. 2023. URL: <https://speka.media/skilki-ukrayinciv-dosi-ne-mayut-dostupu-do-internetu-i-shho-robiti-z-cifrovim-rozrivom-plg4x9> (дата звернення: 29.07.2023)
14. Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році. МОН. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2022/08/20/01/Dodatok.13.zakhyst.Ukrayiny.20.08.2022.pdf> (дата звернення: 29.07.2023)
15. Про основи національного спротиву : Закон України від 16 липня 2021 року № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 29.07.2023)

References

1. Levchenko, K. B. (2011). Chy ye henderna rivnist pryntsypom prava v Ukraini? *Forum prava*, 2, 515-519. [in Ukrainian]
2. Martseniuk, T. (2014). Henderna rivnist i nedyskryminatsiia: posibnyk dlia ekspertiv i ekspertok analitychnykh tsentriv, Kyiv, 65. [in Ukrainian]
3. Yurovska, H., Zhdankina, L. (2021). Liudska hidnist i henderna rivnist: konstytutsiini metamorfozy. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*, 1, 103-119. [in Ukrainian]
4. Lieskina, I. Ye. (2013). Henderna rivnist yak pryntsyp upravlinnia kadramy v orhanakh prokuratury Ukrainy. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*, 1(1), 161-167. [in Ukrainian]

5. Petrova, L. O., Panfilov, O. Yu. (2020). Henderna rivnist v armii: uchast zhinok u viiskovykh diiakh v Antyterorystychnii operatsii (operatsii Obiednanykh syl). *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl*, 2, 19-25. [in Ukrainian]
6. Plakhotnik, O. (2013) Genderovane nasylstvo: mizh zvychaiem i zlochynom / Gender dlia medii: Pidruchnyk / za red. M. Maierchyk, O. Plakhotnik, H. Yarmanovoi. Kyiv, 2013, p.152-154. [in Ukrainian]
7. Tortury nozhem ukrainskoho polonenoho. Ukraina vymahaie spravedlyvosti. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62348582> (date of application 29.07.2023) [in Ukrainian]
8. Ofis Heneralnoho prokurora. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/categories/novini> (date of application 29.07.2023) [in Ukrainian]
9. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine (2023). 27 February – 31 March 2023. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coi_ukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf (date of application 29.07.2023) [in English]
10. Tkachuk, A. F., Natalenko, N. V. (2020). Mistseva identychnist. Dlia terytorialnykh hromad i ne tilky. Kyiv, 97 p. [in Ukrainian]
11. Namazova, Yu. I. (2023). Suchasna paradyhma derzhavnoi gendernoi polityky v umovakh detsentralizatsii. *Publichne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok*, 19, 220–238. [in Ukrainian]
12. Kostik, T. (2021). Hender u seli. Yak zhinkam u hromadakh zakhyshchaty svoi prava. URL: <https://hromadske.ua/posts/gender-u-seli-yak-zhinkam-u-gromadah-zahishati-svoyi-prava> (date of application 29.07.2023) [in Ukrainian]
13. Danylenko, Yu., Myronovych, V. (2023). Skilky ukrainsiv ne maiut dostupu do internetu i koly my podolaiemo tsyfrovyy rozryv. URL:

<https://speka.media/skilki-ukrayinciv-dosi-ne-mayut-dostupu-do-internetu-i-shho-robiti-z-cifrovim-rozrivom-plg4x9> (date of application 29.07.2023)
[in Ukrainian]

14. Instruktyvno-metodychni rekomendatsii shchodo orhanizatsii osvithnoho protsesu ta vykladannia navchalnykh predmetiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity u 2022/2023 navchalnomu rotsi. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2022/08/20/01/Dodatok.13.zakhyst.Ukrayiny.20.08.2022.pdf> (date of application 29.07.2023) [in Ukrainian]
15. Pro osnovy natsionalnoho sprotyvu: Zakon Ukrainy vid 16 lypnia 2021 roku № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (date of application 29.07.2023) [in Ukrainian]